

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti

**HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANDA ELM VƏ TƏHSİLİN
İNKİŞAFINDA ROLU**

Respublika elmi-praktiki konfransı

**HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE
AND EDUCATION IN AZERBAIJAN**

Republican scientific-practical conference

10 may, 2023
Bakı / Azərbaycan

May 10, 2023
Baku Azerbaijan

Baş redaktor: **c.e.d., dosent Zakir Namin oğlu EMİNOV**
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik Həsən Əliyev
adına Coğrafiya İnstitutunun baş direktor vəzifəsini icra edən

Redaktor: **c.ü.f.d., dosent Zaur Tahir oğlu İMRANI**
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik Həsən Əliyev
adına Coğrafiya İnstitutunun icraçı direktoru

Müasir dövrdə elm və təhsilin inkişafı zamanın tələbinə uyğun olaraq davamlı tendensiyaları sistematik şəkildə transformasiya edir, iqtisadi və sosial standartların formalaşmasında özünü göstərir. Elm və təhsilin inteqrasiyası tələbələrə, doktorant və dissertantlarda müəyyən sahələr üzrə bilik və bacarıqlar formalaşmasına köməklik göstərir, onlara yaradıcılıq üçün zəruri olan fərdi keyfiyyətləri aşılayır. Elm və təhsildə olan yeniliklərin fundamental tədqiqatların aparılmasına və elmi nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev elm və təhsilin müasir dünya standartları ilə təşkili və bu sahədə inkişafın təminatına daim dəstək olmuş, elm və təhsil siyasətini əsas prioritet istiqamət kimi qəbul etmiş, regionlarda elmi tədqiqat mərkəzlərinin və ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasına dəstək göstərmişdir. 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi, eləcə də elm və təhsilin inkişafında göstərdiyi xidmətlərə görə 10 may 2023-cü il tarixində “*Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında rolu*” adlı respublika elmi-praktiki konfransı keçirilmişdir. Konfransın keçirilməsinə dəstək verdiyi üçün Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinə təşəkkür edirik.

Editor-in-Chief: **Doctor of geographical sciences, docent Zakir Namin EMINOV**
Acting general director of the Institute of Geography named after academician
Hasan Aliyev, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Editors: **Ph.D. in Geography, docent Zaur Tahir IMRANI**
Executive director of the Institute of Geography named after Academician
Hasan Aliyev, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

In modern times, the development of science and education systematically transforms sustainable trends in accordance with the demands of the time and manifests itself in the formation of economic and social standards. Integrating science and education helps students, doctoral students, and dissertation students to form knowledge and skills in certain fields, instilling in them the personal qualities necessary for creativity. Innovations in science and education allow for conducting fundamental research and obtaining scientific results.

National leader Heydar Aliyev always supported the organization of science and education according to modern world standards and the provision of development in this field. On May 10, 2023, a national scientific-practical conference called “*Role of Heydar Aliyev in the development of science and education in Azerbaijan*” was held on May 10, 2023, due to the declaration of 2023 as the “Year of Heydar Aliyev”, as well as his services in the development of science and education. We acknowledge the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan for supporting the holding of the conference.

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

AMEA-nın müxbir üzvü, f/r e.d. Rauf QARDAŞOV
c.e.d., professor Rza MAHMUDOV
c.e.d., professor Əmir ƏLİYEV
c.e.d., dosent Zakir EMİNOV
c.e.d., dosent Nəriman PAŞAYEV
c.e.d. Səid SƏFƏROV
c.e.d. Məhəmməd ABDUYEV
c.e.d. Yelena TAGHIYEVA
c.ü.f.d., dosent Zaur İMRANI
c.ü.f.d., dosent Mirnuh İSMAYILOV
c.ü.f.d., dosent Müseyib YUNUSOV
c.ü.f.d., dosent Xəyyam RƏHİMOV
c.ü.f.d., dosent Həsən NƏBİYEV
c.ü.f.d., dosent Elina KƏRİMOVA
c.ü.f.d., dosent Etibar BƏDƏLOV
c.ü.f.d. Habil HAQVERDİYEV
c.ü.f.d. Rəfail ABDULLAYEV
c.ü.f.d. Zərnurə HƏMİDOVA
c.ü.f.d. Şamil ƏZİZOV
c.ü.f.d. Solmaz RZAYEVA
k/t.ü.f.d. İsmayıl QULİYEV
a.ü.f.d. Ənvər ƏLİYEV
fil.ü.f.d. Sərxan CƏFƏROV
Kiçik elmi işçi Bəyimxanım HÜSEYNOVA

ORGANIZING COMMITTEE

Corresponding member of ANAS, doctor of physical and mathematical sciences Rauf GARDASHOV
Doctor of geographical sciences, Professor Rza MAHMUDOV
Doctor of geographical sciences, Professor Amir ALIYEV
Doctor of geographical sciences, docent Zakir EMINOV
Doctor of geographical sciences, docent Nariman PASHAYEV
Doctor of geographical sciences Said SAFAROV
Doctor of geographical sciences Muhammed ABDUYEV
Doctor of geographical sciences Yelena TAGHIYEVA
Ph.D. in geography, docent Zaur IMRANI
Ph.D. in geography, docent Mirnuh ISMAYILOV
Ph.D. in geography, docent Museyib YUNUSOV
Ph.D. in geography, docent Khayyam RAHIMOV
Ph.D. in geography, docent Hasan NABIYEV
Ph.D. in geography, docent Elina KARIMOVA
Ph.D. in geography, docent Etibar BADALOV
Ph.D. in geography ABIL HAGVERDIYEV
Ph.D. in geography Rafail ABDULLAYEV
Ph.D. in geography Zarnura HAMIDOVA
Ph.D. in geography Shamil AZIZOV
Ph.D. in geography Solmaz RZAYEVA
Ph.D. in agriculture Ismayil GULIYEV
Ph.D. in agrarian sciences Anvar ALIYEV
Ph.D. in philology Sarkhan JAFAROV
Minor scientific worker Bayimkhanim HUSEYNOVA

MÜNDƏRİCAT

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANDA ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSI	9
<i>Təşkilat Komitəsi</i>	
HAYDER ALIYEV AND ENVIRONMENTAL POLICY IN AZERBAIJAN	11
<i>Gulnara MAMMADOVA, Leyla SHAHBAZOVA</i>	
DAYANIQLI İNKİŞAF AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN BAŞLICA AMİLİDİR	16
<i>Tapdıq HƏSƏNOV, Ülvyyə İSMAYILOVA</i>	
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ FƏRQLƏRİNİN TƏHLİLİ, REGIONDAXİLİ İQTİSADİ-EKOLOJİ GƏRGİNLİK AREALLARININ AYRILMASININ FAKTORLARI VƏ ŞƏRAİTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	20
<i>Məlikməmməd MƏMMƏDOV</i>	
CƏLİLƏBAD RAYONUNDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ ƏRAZİ TƏŞKİLİ VƏ DAVAMLİ İNKİŞAFININ SOSİAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏRİ	28
<i>Nəriman PAŞAYEV, Humay YUNUSZADƏ</i>	
NEFT DAŞLARI ƏRAZİSİNİN KÜLƏK REJİMİNİN TƏDQIQI (1961-2021-ci illər)	38
<i>Səid SƏFƏROV, Elnur SƏFƏROV, Nailə İSMAYILOVA</i>	
KÜR-ARAZ OVALIĞI LANDŞAFTLARININ EKOCOĞRAFİ PROBLEMLƏRİ	42
<i>Müseyyib YUNUSOV, Leyla BAĞIRBƏYLİ</i>	
MİL-MUĞAN İQTİSADİ RAYONUNUN URBANİZASİYA XÜSUSİYYƏTİ VƏ ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN YAŞ-CİNS STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN MEYİLLƏR	46
<i>Etibar BƏDƏLOV, Elvin BAYRAMOV</i>	
HƏKƏRİ ÇAY HÖVZƏSİNİN YUXARI AXINDA YAYILAN DAĞ-MEŞƏ-ÇƏMƏN TORPAQLARININ İŞĞALDAN ƏVVƏLKİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONLARIN BƏRPASI YOLLARI	51
<i>Məhəmməd MƏMMƏDOV</i>	
KÜR ÇAYININ TƏSƏRRÜFAT ƏHƏMİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	55
<i>Sima ƏLİYEVƏ</i>	
MƏNİMSƏNİLMƏNİN BİTKİ ÖRTÜYÜNƏ TƏSİRİ (BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQ YAMACI TİMSALINDA)	59
<i>Gülner HACIYEVA</i>	
KİÇİK QAFQAZIN KARST RELYEF FORMALARI VƏ ONLARIN EKOTURİZMDƏ İSTİFADƏSİ.....	65
<i>Samirə ABUŞOVA</i>	

XƏSTƏLİKLƏRİN COĞRAFİ OCAQLARININ METODİKİ TƏHLİLİ	72
<i>Solmaz RZAYEVA</i>	
KÜR ÇAYININ KİMYƏVİ ÇİRKLƏNMƏSİ	77
<i>Ülkər MAHMUDOVA, Aybəniz ƏHMƏDOVA</i>	
QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA AVTOMOBİL YOLLARININ COĞRAFİYASI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	84
<i>Sahilə ALLAHVERDIYEVA</i>	
ŞƏHƏRLƏRİN İNKİŞAFINDA İQTİSADI, EKOLOJİ VƏ TƏBİİ RESURS AMİLLƏRİNİN ROLU	87
<i>Firəngiz QASIMOVA</i>	
TÜRK XALQLARININ FORMALAŞMASINDA TƏBİİ MÜHİTİN - ÇÖL LANDŞAFTININ ROLU	93
<i>Nərminə SEYFULLAYEVA</i>	
QIDA TULLANTILARI VƏ ONLARIN YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR	97
<i>Fərhad EMİNOV, Xatirə MƏHƏRRƏMOVA</i>	
AZƏRBAYCANDA YEYİNTİ SƏNAYESİNİN XAMMALLA TƏMİNATINDA COĞRAFİ PROBLEMLƏR	100
<i>Zəminə BABAYEVA</i>	
ŞUŞANIN HİDRONİMLƏRİ VƏ TURİZM-REKREASIYA EHTİYATLARI	109
<i>Şahvələd ƏLİYEV, Nazim VƏLİŞOV</i>	
ARİD REĞİONLARDA SU EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	112
<i>Maqsud BABAYEV, Nuranə ƏLİYEVA</i>	
REĞİONLARDA TİKİNTİ MATERİALLARI XAMMAL EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏ VƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN TƏMİN OLUNMASI	118
<i>Kərim PİRİYEV</i>	
ŞAMAXI VƏ QOBUSTAN ZONASININ SU TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRMASI İLƏ BAĞLI KOMPLEKS TƏDBİRLƏR	122
<i>Əhməd MƏMMƏDOV, Arzuman BAYRAMOV, Elşad CAVADZADƏ, Cavid HÜSEYNOV</i>	
BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACINDA AXAN ÇAYLARIN HİDROMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI (DƏMİRAPARANÇAYIN TİMSALINDA)	128
<i>Sahib ABDURAHİMOV, İradə HACIYEVA, Hamlet FƏTDAYEV</i>	
NAXÇIVAN MR-in TORPAQ ÖRTÜYÜNÜN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN PERSPEKTİVLƏRİ	132
<i>Çingiz QƏLƏNDƏROV</i>	

COĞRAFIYANIN TƏLİM PROSESİNDƏ COĞRAFİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI	135
<i>Sənan ƏZİZOV, Cəmilə DADAŞOVA</i>	
TANINMADA İKİ YAXINLIQ MEYARININ CƏM KONVOLYUSİYASINI YARATMAQ ÜÇÜN SÜNİ ŞƏKİLDƏ YARADILMIŞ SİQNAL AİLƏSİ ALQORİTMİ	140
<i>Azər KƏRİMOV</i>	
QARABAĞIN TURİZM-REKREASİYA EHTİYATLARI VƏ ONLARDAN İDMAN-SAĞLAMLIQ TURİZMİNDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI	147
<i>Gülər HİDAYƏTLİ</i>	
BÖYÜK QAFQAZ VİLAYƏTİNDƏ ƏHALİNİN İŞ YERLƏRİ İLƏ TƏMİNATININ YAŞAYIŞ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU	151
<i>Turanə HÜSEYNOVA</i>	
ŞAHDAĞ MİLLİ PARKININ ƏTRAF ƏRAZİLƏRİNDƏ TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ VƏ MƏSKUNLAŞMA PROBLEMLƏRİ	156
<i>Emil CƏBRAYİLOV</i>	
AZƏRBAYCANDA ƏRAZİ PLANLAŞDIRMASININ FORMALAŞMA VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ: TARİXƏ EKSKURS, TƏHLİLLƏR, TƏKLİFLƏR	161
<i>Mirmahmud QULİYEV</i>	
MEŞƏ ÖRTÜYÜNÜN YARANMASINA DAĞ YAMAQLARININ SƏMTLİLİYİNİN TƏSİRİ	168
<i>Gülxar RZAYEVA, Çiçək NƏSİROVA</i>	
BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ BİOLOJİ ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN EKOTURİZM ƏHƏMİYYƏTİ (ŞİN VƏ GİRDİMAN ÇAYLARI ARASI TİMSALINDA)	173
<i>Şəhla İSMAYİLOVA</i>	
UDİLƏRİN MƏSKUNLAŞDIĞI AREALLAR VƏ ONLARIN YAŞAYIŞ TƏRZİ	178
<i>Bəyimxanım HÜSEYNOVA</i>	
BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQ GÖMÜLMƏ HİSSƏSİNDƏ SÜRÜŞMƏ LANDŞAFTLARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ	181
<i>Murad ƏBİLOV</i>	
XAÇMAZ İNZİBATİ RAYONUNUN TƏBİİ EHTİYAT POTENSİALI VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	186
<i>Hüseyin ƏLİYEV</i>	
BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACINDA KƏND ƏHALİSİNİN YÜKSƏKLİK QURŞAQLARI ÜZRƏ MƏSKUNLAŞMASINA TƏSİR EDƏN TƏBİİ AMİLLƏR	190
<i>Səma UMAXANLI</i>	

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN TURİZM VƏ REKREASIYA POTENSİALI	195
<i>Zümrüd YUSİFOVA</i>	
ARAN İQTİSADI RAYONUNUN TURİZM POTENSİALI VƏ İSTİFADƏ İMKANLARI	200
<i>Leyla ƏLİYEVA</i>	
KURORT-SAĞLAMLIQ TURİZMİ VƏ KURORT-REKREASIYA ZONALARININ YARADILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	204
<i>Günel VƏLİYEVA</i>	
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ İQTİSADI-COĞRAFİ MÖVQEYİ VƏ ONUN SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI YOLLARI	208
<i>Nigar İBRAHİMOVA</i>	
AZƏRBAYCANIN İQLİM HƏDƏFLƏRİNƏ NAİL OLUNMASINDA BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN ROLU	212
<i>Nicat İMAMVERDİYEV</i>	
MİLLİ PARKLARIN FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI	218
<i>Aysel NAMAZOVA</i>	
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ HİDROLOJİ VƏ HİDROGEOLOJİ EHTİYATLARI VƏ ONLARIN EKOTURİZM ƏHƏMİYYƏTİ	222
<i>Nigar SADIXOVA</i>	
ABŞERON-XIZI VƏ BAKI İQTİSADI RAYONLARINDAN TİKİNTİ MATERİALLARININ DAŞINMASINDA NƏQLİYYAT İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ROLU VƏ DAŞINMANIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	227
<i>Nuriyyə ABDULLAYEVA</i>	
XƏZƏRSAHİLİ ƏRAZİLƏRDƏ AQRÖEKOSİSTEMLƏRİN TRANSFORMASIYA PROBLEMLƏRİ	233
<i>Mahir NADİROV</i>	
SU EHTİYATLARINA VƏ İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNƏ ANTROPOGEN AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ	238
<i>Günel ABDULLAYEVA</i>	
GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN VƏ QAZAX-TOVUZ İQTİSADI RAYONLARINDA TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	243
<i>Aidə ABBASOVA</i>	
BAKI ŞƏHƏRİNDƏ MÜASİR DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİN SOSİAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ	250
<i>Zeynəb MİRZƏYEVA</i>	
LƏNGƏBİZ SİLSİLƏSİ VƏ ƏTRAF ƏRAZİLƏRİN TORPAQLARINDA ELEMENTLƏRİN PAYLANMASI QANUNAUYGUNLUĞU	254
<i>Gülsarə İMANOVA</i>	

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ XÜSUSİ MÜHAFİZƏ EDİLƏN TƏBİƏT ƏRAZİLƏRİNİN FORMALAŞMA TARİXİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ	260
<i>Firuzə AĞAYEVA</i>	
TİBBİ-COĞRAFİ TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞMASI MƏRHƏLƏLƏRİ	269
<i>Firəngiz CƏBRAYİLOVA</i>	
LƏNKƏRAN TƏBİİ VİLAYƏTİ ÇAYLARININ HİDROLOJİ REJİMİNİN FORMALAŞMASINA RELYEFİN TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ	274
<i>Aygün FƏTDAYEVA, Aliyə ƏFƏNDİYEVA, İlhamə QURBANOVA, İradə NAĞDƏLİYEVA</i>	
QARABAĞIN DAĞLIQ ƏRAZİLƏRİNDƏ EKOTURİZMİN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	279
<i>Gülərə CƏFƏRZADƏ</i>	
ACINOHUR ALÇAQDAĞLIĞI LANDŞAFTLARININ ÇOXİLLİK DİNAMİKASININ GOOGLE EARTH ŞƏKİLLƏRİ ƏSASINDA TƏHLİLİ	285
<i>Vüsalə ƏLİYEVA</i>	
NAXÇIVAN MR-DA EKZOGEN PROSESLƏR VƏ ONLARIN EKOLOJİ ŞƏRAİTƏ TƏSİRİ	289
<i>Ləman MƏMMƏDLİ</i>	
KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINA İNNOVATİV TEKNOLOGİYALARIN TƏSİRİ	294
<i>Lamiyə XƏLİLOVA</i>	
LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADİ RAYONUNDA KƏNDLƏRİN DEMOQRAFİK İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	298
<i>Almaz MƏMMƏDOVA</i>	
ACINOHUR-CEYRANÇÖL FİZİKİ COĞRAFİ RAYONUNDA SƏHRALAŞMANI ƏMƏLƏ GƏTİRƏN MÜHİT	304
<i>Rəvanə MİRZALİYEVA</i>	
ŞİRVAN-SALYAN İQTİSADİ RAYONUNDA SƏNAYENİN ƏRAZİ TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ	309
<i>Namin EMİNOV</i>	

“HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANDA ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU” RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSI

Hörmətli professor-müəllim heyəti, dəyərli qonaqlar, əziz konfrans iştirakçıları!

Sizləri **“Heydər Əliyevin Azərbaycanada elm və təhsilin inkişafında rolu”** Respublika elmi-praktiki konfransında salamlamaqdan məmnunluq duyuruq.

Müasir dövrümüzdə bütün sahələrdə olduğu kimi elm və təhsilin beynəlxalq standartlar çərçivəsində davamlı inkişafı, eləcə də bu sahələrdə aparılan islahatların daha da dərinləşməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Uzaqgörən siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyevin konseptual, dialektik və məntiqi ideyaları bu gün ölkəmizdə həyata keçirilən elm və təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə öz töhfəsini vermişdir. Bu strategiya Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilir və müasir idarəetmə modeli yaradılır.

Coğrafiya müxtəlif elmlərin kəsişməsində yerləşməklə, öz fundamentallığı və daim elmlər sistemində inkişafı ilə daim diqqət mərkəzində durur. Coğrafiya – siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji, mədəni-irs, infrastruktur, coğrafi informasiya sistemləri və s. istiqamətlərdə öz bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirir ki, bu da dövlət və dövlətçiliyimizə xidmət edir. Ölkədə aparılan quruculuq işlərinə də öz tövhəsini verən coğrafiya – sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial infrastruktur, ətraf mühit, turizm-rekreasiya, nəqliyyat və kommunikasiya sistemlərinin müasir səviyyədə yenidən qurulması istiqamətində elmi araşdırmalar aparır, həmçinin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi, ekoloji tarazlığın bərpası, şirin su ehtiyatlarının təhlükəsizliyi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən təkliflərlə çıxış edir. Coğrafiya bütün sahələrin potensialından səmərəli istifadə etməyə köməklik göstərir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin elm və təhsilin inkişafına göstərdiyi xidmətlər, eləcə də coğrafiya elminin geniş potensialı və bu potensialdan istifadənin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə **10 may 2023-cü il tarixində “Heydər Əliyevin Azərbaycanada elm və təhsilin inkişafında rolu”** adlı respublika elmi-praktiki konfransın keçirilməsini planlaşdırdıq. Konfransda elm və təhsil sahəsində təcrübələrin bölüşdürülməsi, coğrafiya sahəsində elmi nəticələrin təqdim olunması və elmi diskussiyaların aparılması nəzərdə tutulub. Bizim üçün sizləri dinləmək, fikir mübadiləsi etmək çox xoşdur.

Hörmətli professor-müəllim heyəti, dəyərli qonaqlar, əziz konfrans iştirakçıları!

Bir daha hər birinizi salamlayır, konfransın işinə uğurlar arzulayırıq.

Təşkilat Komitəsi

**REPUBLICAN SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON THE TOPIC OF
“HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND
EDUCATION IN AZERBAIJAN”**

Dear faculty members, valuable guests, and dear conference participants!

We are pleased to welcome you to the Republican scientific-practical conference “**Role of Heydar Aliyev in the Development of Science and Education in Azerbaijan**”.

In our modern era, as in all fields, the continuous development of science and education within the framework of international standards, as well as further deepening of the reforms carried out in these fields, is one of the main priorities of state policy. Conceptual, dialectical, and logical ideas of visionary politician, and national leader Heydar Aliyev contributed to defining the main directions of science and education reforms implemented in our country today. This strategy is being continued with great success by President Ilham Aliyev and a modern management model is being created.

Being located at the intersection of various sciences, geography is constantly in the spotlight due to its fundamentality and constant development in the system of sciences. Geography - political, economic, social, ecological, cultural-heritage, infrastructure, geographic information systems, and other directions, constantly improve their knowledge and skills, which serves our state and statehood. It also conducts scientific research in the direction of reconstruction of geography - industry, agriculture, social infrastructure, environment, tourism-recreation, transport, and communication systems at a modern level, which also contributes to the construction works carried out in the country, as well as assessment of natural resource potential, restoration of ecological balance, fresh water makes proposals of great importance in the direction of the security of its resources. Geography helps to effectively use the potential of all areas.

We have planned to hold a national scientific-practical conference called “**Heydar Aliyev's role in the development of science and education in Azerbaijan**” on **May 10, 2023**, with the aim of evaluating the services rendered by the national leader Heydar Aliyev to the development of science and education, as well as the wide potential of the science of geography and the use of this potential. The conference is intended to share experiences in the field of science and education, present scientific results in the field of geography, and conduct scientific discussions. It is very nice for us to listen to you and exchange ideas.

Dear faculty members, valuable guests, and dear conference participants!

Once again, we greet each of you and wish you success in the work of the conference.

The organizing committee

COĞRAFIYANIN TƏLİM PROSESİNDƏ COĞRAFI BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Sənan ƏZİZOV

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.ezizov.1958@mail.ru

Cəmilə DADAŞOVA

Magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
cemiledadasovaa@gmail.com

Coğrafiya fənni şagirdlərə (tələbələrə) təbiət və cəmiyyət haqqında ətraflı məlumat verən, təbiətdəki hadisə, proses və anlayışları mənimsəməkdə onlara köməklik göstərən əsas fənlərdən biridir. Fənnin tədrisi zamanı şagirdlərdə yaranan bilik və bacarıqların əsasında onların dünyagörüşü artır və bu, onlarda idrak proseslərinin geniş inkişafına səbəb olur. İdrak prosesləri dedikdə, təxəyyül və təfəkkürün inkişafı, intellektual bacarıqların formalaşması nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: coğrafiya, təlim, təbiət, əmiyyət.

METHODOLOGY OF FORMING GEOGRAPHICAL KNOWLEDGE AND SKILLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF GEOGRAPHY

Sanan AZIZOV

PhD in Geography
Lankaran State University
senan.ezizov.1958@mail.ru

Jamila DADASHOVA

Master
Lankaran State University
cemiledadasovaa@gmail.com

The subject of geography is one of the main subjects that provide students (students) with detailed information about nature and society, and help them master natural events, processes and concepts. Based on the knowledge and skills that students develop during the teaching of the subject, their worldview increases and this leads to the extensive development of their cognitive processes. Cognitive processes mean the development of imagination and thinking, the formation of intellectual skills.

Key words: geography, education, nature, significance.

Təbiət və cəmiyyətdə baş verən coğrafi proseslərin izah edilməsində səbəb-nəticə əlaqələrinin xüsusi rolu vardır. Hələ qədim zamanlardan insanlar coğrafi hadisələri müşahidə edir, səbəbini müəyyənləşdirir və gələcəkdə nəticəsinin nə olacağını proqnozlaşdırır. Bu da səbəb-nəticə əlaqələrinin yaranmasına, şagirdlərin araşdırma qabiliyyətinin artırılmasına, bu zaman onlarda məntiqi təfəkkürün inkişafına gətirib çıxarır. Şagirdlərdə səbəb-nəticə əlaqələrinin nə dərəcədə mənimsənildiyini yoxlamaq üçün onlardan “izah etmək”, “bunun nəticəsində”, ifadələrinə cavab vermək tələb olunur. Onlar hər hansı bir hadisəni (dünya əhalisinin müxtəlif ərazilər üzrə qeyri-bərabər palyanmasını, Yer kürəsində illik ritmik prosesləri, dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişiklikləri və s.) izah edirsə, deməli şagird mövzunu mənimsəmiş və verilən meyarlara əsasən, şagirdin mənimsəmə səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Məsələn: “Cənubi Amerikada il ərzində günəş istiliyi, bol yağıntı və rütubətin olması Amazon meşələrinin yaranmasına, geniş bataqlıqların əmələ gəlməsinə səbəb

olur” və ya “Yerin Günəş ətrafında fırlanması nəticəsində fəsilələr və Daimi küləklər yaranır”. Bu cür səbəb-nəticə əlaqələrinin izah edilməsindən sonra coğrafi qanunauyğunluqları müəyyən etmək daha asan olur. Coğrafi qanunauyğunluqlar müxtəlif üsullarla da təqdim edilə bilər. Bunlara şəkil, qrafik təsvir, sxem, klaster qurmaq, venn diaqramından istifadə etmək aiddir. Kartoqrafik təsvirlər-plan, xəritə üzərində coğrafi qanunauyğunluqların tədrisi daha çox səmərəli olur.

Şagirdlər (tələbələr) coğrafiya dərslərində dünyanın fiziki mənzərəsi (çaylar, göllər, dağlar, düzənliklər və s.), təbii şəraiti və ehtiyatları, dünya ölkələrinin müxtəlifliyi, ölkəmizin xarici ölkələrlə iqtisadi-siyasi, beynəlxalq əlaqələri və s. mövzularında öyrəndikləri onlarda fənnə daha çox maraq oyadır və gələcək nəsilin real həyata daha çox hazır olmasına şərait yaradır. Yalnız coğrafi bilikləri mənimsəməklə şagirdlər (tələbələr) dünyanın yaranmasını, bu günə qədər olan inkişaf mərhələlərini, dünyanın hidroqrafik şəbəkəsini, iqlimi, digər coğrafi təbəqələrin (litosfer, atmosfer, biosfer) inkişaf qanunauyğunluqlarını, kartoqrafiya və topoqrafiya hazırlıqlarını öyrənmə bilirlər.

Azərbaycanın daim müharibə şəraitində olan bir ölkə olduğunu nəzərə alaraq, şagirdlər (tələbələr) coğrafiyanı mənimsəməklə ölkəmizə daha böyük qələbələr gətirə bilərlər. Elə məhz 44 Günlük Vətən Müharibəsində də bu qələbənin qazanılmasında təhsilin rolunda ən çox pay məhz coğrafiya fənninə düşürdü. Qarabağın relyefi, çətin keçilən ərazilər, düzgün strateji mövqelərin seçilməsi, məhz coğrafiyanın öyrəndiyi sahələrdəndir. Müharibə zamanı əsas rollardan biri də xəritələrin payına düşür. Bütün döyüş əməliyyatları və artilleriyanın düzgün koordinatları üçün topoqrafik xəritələr mütləqdir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq aparılan müharibələrdə havadan müdaxilə etmək üçün aerokosmik mühəndislərin köməyinə CİS (Coğrafi İnformasiyalar Sistemi) çatır. Müharibədən sonrakı dövrdə də Qarabağın dirçəlişi, ərazinin yenidən təşkili və bərpası, yolların çəkilişi, şəhərlərin yenidən qurulması “Şəhər Planlaşdırılması” çərçivəsində reallaşır ki, bu da coğrafiyanın öyrəndiyi istiqamətlərdəndir. Beləliklə, coğrafiya fənninə marağın və diqqətin artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Empirik və nəzəri coğrafi biliklərin formalaşması. Təlim prosesi zamanı coğrafiyanın məzmun komponentlərini formalaşdırmaq üçün elmi biliklər sistemindən istifadə olunur. Hazırda elmi biliklər nəzəri və empirik olmaqla iki qrupa ayrılır. Empirik biliklərə faktlar, təsəvvürlər, coğrafi nomenklatura (adlar) aid edilir. Empirik biliklər olmadan nəzəri biliklərə yiyələnmək mümkün olmadığı üçün empirik biliklər bir növ bünövrə, təməl rolunu oynayır. Empirik biliklərin köməyi ilə hər hansı coğrafi faktları müəyyənləşdirmək, təhlil etmək mümkündür. Bunlar da coğrafi biliklərin sonrakı mərhələsi üçün səmərəli bir yol açır.

Coğrafi faktlar tədris prosesindəki yerindən asılı olaraq həm baza rolunu oynaya bilər, həm də nəzəri materialların dəqiqləşdirilməsinə xidmət göstərə bilər. Şagirdlər tədris zamanı müxtəlif faktlardan istifadə edə bilərlər. Məsələn, Şimali Amerika materiki ətrafında hərəkət edən cərəyanlar haqqında məlumatlar toplayaraq, materikin müxtəlif əraziləri üzrə cərəyanların iqlimə təsirini müəyyən etmək olar. Buna uyğun olaraq Şimal Buzlu Okean ətrafında qütbətrafi ərazi olmasına baxmayaraq cərəyanların əraziyə necə təsir etdiyini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Faktlar ədəd və rəqəmlərlə də ifadə oluna bilər. Bu növ faktlara yağıntı və temperaturun miqdarı, əhalinin təbii artımı, sayı, sıxlığı, dərinlik və s. aid edilə bilər. Dərslərdə rəqəmlərdən çox istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunmur. Əksər hallarda rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılaraq göstərilir.

Tədris prosesində istifadə olunan faktlar illüstrativ və öyrədici olmaqla iki qrupa ayrılır. İllüstrativ faktlar bir növ əsas faktlara yardımçı xarakter daşıyır və daha çox mövzulara əlavə olaraq verilir. Məsələn, orta aylıq və ya illik yağıntının miqdarı, coğrafi hadisələrlə bağlı tarixi məlumatlar, materik və okeanların ən hündür və ən dərin nöqtələri və s. Öyrədici faktlar

normativ sənədlərdə şagirdin öyrənmə vəziyyətini göstərən faktlar hesab olunur. Bunlara rəqəm göstəricilər, coğrafi kəşflər tarixi aid edilir.

Tətbiq olunma xüsusiyyətinə görə faktlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Nəzəri biliklərin induktiv yolla formalaşdırılmasına baza faktları, ilkin anlayışlar daxildir.

2. Nəzəri biliklərin deduktiv yolla formalaşdırılması nəzəri biliklərin təsdiqlənməsi üçün vasitə rolu oynayır.

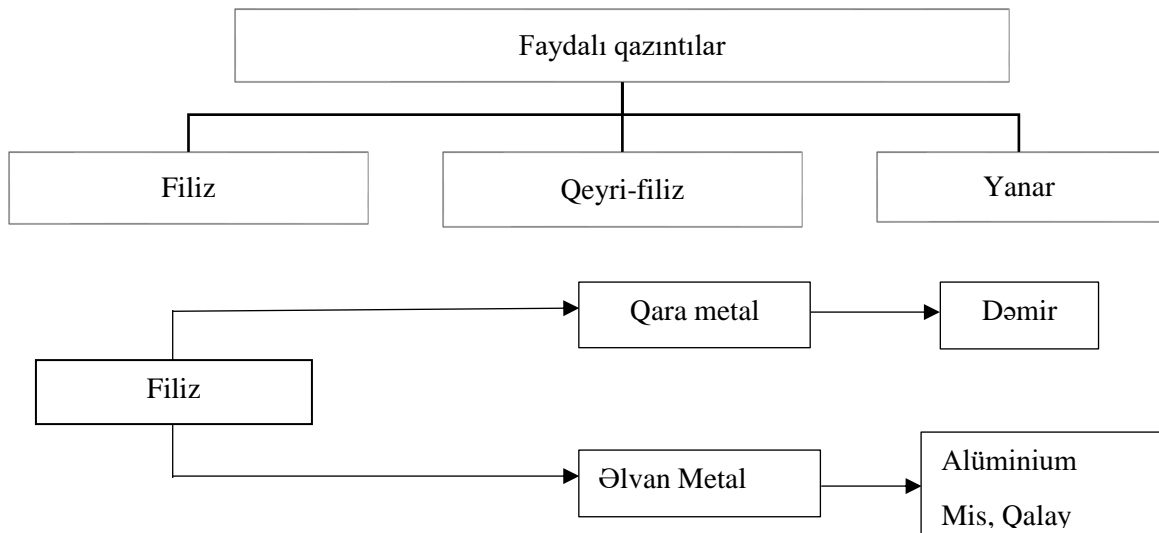
3. Öyrənilən hadisə və proseslərin xarakteristikası üçün vasitə rolu oynayan faktlar.

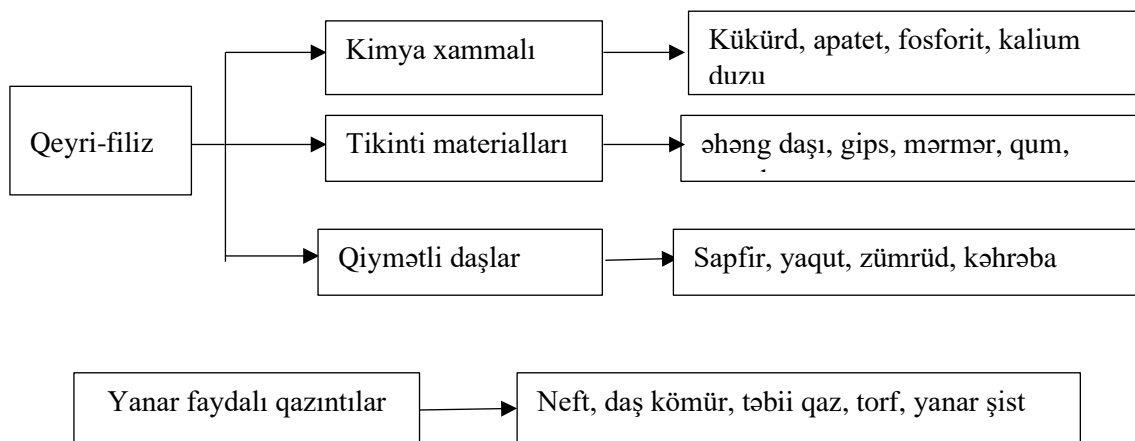
4. Öyrənilən fakt və hadisələr haqqında məlumatların genişləndirilməsi üçün faktlar.

Coğrafi təsəvvürlər coğrafi anlayışların xəyali obrazlı təsvirini yaratmaqdır. Coğrafi təsəvvürlər yaranmasına görə hafizə və təxəyyül təsəvvürlərinə bölünür. Hafizə təsəvvürləri hadisənin birbaşa qavranılması ilə yaranır. Təxəyyül təsəvvürləri isə obyektin qavranılmadan təsəvvür edilməsidir.

Coğrafi təsəvvürlər iki qrupa bölünür: fərdi təsəvvürlər, ümumiləşdirici təsəvvürlər. Fərdi təsəvvürlər-coğrafi obyekt və hadisələr haqqında konkret məlumatları əks etdirir, məsələn, Amazon çayı, Turan ovalığı, Qafqaz dağları və s. Ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər isə fərdi təsəvvürlərdən fərqli olaraq ümumi məlumatları, ümumi anlayışları əks etdirir, məsələn, hidroqrafik şəbəkə, atmosfer, dağ, düzənlik və s. təsəvvürlər aid edilir. Beləliklə, obyektin təsviri, anlayışların yaradılması empirik biliklərin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir və məktəb coğrafiyasında xüsusi rol oynayır.

Nəzəri biliklər sisteminə nəzəriyyələr, qanunauyğunluqlar, səbəb-nəticə əlaqələri aiddir. Nəzəriyyələr cəmiyyətdə uzun illər ümumiləşdirilmiş təcrübənin göstəricisidir. Qanunauyğunluqlar isə coğrafi proseslərin daim təkrarlanması, davamlı olmasıdır. Səbəb-nəticə əlaqələri şagirdlər tərəfindən əzbərləməklə mümkün olmur, onları anlamaq lazımdır. Hər hansı bir coğrafi prosesin yaranma səbəbini şagird dərk etməsə, onu izah edə, nəticəsini müəyyən edə bilməz. Səbəb-nəticə əlaqəsini tələb edən tapşırıqlar zamanı sxemlərdən istifadə etmək daha səmərəli hesab olunur. Bu cür sxemlər şagirdləri düşünməyə vadar etdiyi üçün təfəkkürü inkişaf etdirir. Məsələn, VII siniflər üçün verilmiş proqrama əsasən “Yeraltı sərvətlərin paylanması” mövzusunda faydalı qazıntılara aid sxemin qurulması şagirdlərin hafizəsinə əsaslanır.

Şagirdlərdə ümumi anlayışların inkişaf etdirilməsi, onları təhlil etmək bacarığı onlarda coğrafiya elminin əsas ideyalarını öyrənməyə marağı artırır. Fənnin əsaslarının mənimsənilməsi bu elmin anlayışlarına yiyələnmək deməkdir. Anlayışlar dərk edilmədikcə, şagirdlərdə dünyagörüşü və düşüncəni inkişaf etdirmək mümkün deyil. Anlayışlara aşağıdakı əlamətlər aid edilir:

1) onlar məntiqi düşüncənin proses və hadisələrinin əlaqə və münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən formasıdır;

2) onlar gerçəklik, onun əksi və s. haqqında ümumiləşdirilmiş biliklərdir ki, obyekt və hadisələrin məcmusudur.

3) onlar əlamətlərin tam bir vahiddə uyğunlaşdırılmasıdır ki, hər biri ayrı-ayrılıqda vacibdir, lakin ümumilikdə bir fənni digərindən ayırmaq üçün kifayətdir.

Anlayışlar məzmun və həcminə görə xarakterizə olunurlar. Anlayışlara aid olan bütün cisimlərə məxsus əlamətlər anlayışın məzmununu adlanır. Anlayışın həcmi isə anlayışın məzmununa aid edilən cisimlərin sayı hesab olunur. Coğrafi anlayışlar ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayrılır. Ümumi coğrafi anlayışlara dağ, düzənlik, çay və b. terminlər ümumi anlayışlara, Himalay dağları, Kür-Araz ovalığı, Dunay çayı isə xüsusi anlayışlara aid edilir. Hər bir ümumi coğrafi anlayışın tərkibində xüsusi anlayışlar vardır. Məsələn, göl dedikdə ümumi göllər nəzərdə tutulur. Göl anlayışının tərkibində Baykal gölü, Venern gölü, Sayma gölü və s. xüsusi anlayışlar nəzərdə tutulur. Terminləri anlayışlarla qarışdırmaq olmaz, çünki terminlər anlayışların tərkib hissəsidir.

Coğrafi anlayışlar analiz və sintez yolu ilə formalaşdırılır. Analiz yolu anlayışların təhlil edilərək öyrənilməsidir. Sintez yolu isə analizlə parçalananan anlayışların bütövləşdirilərək dərk edilməsidir. Coğrafi anlayışların mənimsənilməsi bir neçə mərhələdə baş verir:

1) şagirdlər tərəfindən mövzu və hadisələrin şifahi təsvirinin verilməsi ilə təsəvvürlərin formalaşması

2) cism və hadisələrin müşahidəsi və onların xüsusiyyətlərinin, quruluş, əlaqə və fəaliyyətlərinin ayrılması

3) müqayisə, qeyd olunan xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin ayırd edilməsi

4) qeyd olunmuş xüsusiyyətlərin terminlərlə möhkəmləndirilməsi yolu ilə onun mücərrədləşdirilməsi

5) terminin tətbiq olunma üsulunun hadisələrə tətbiq olunması ilə anlayışların həcmnin genişləndirilməsi

6) anlayışın müəyyən sistemə qoşulması və onlar arasında əlaqələrin yaradılması

7) tədris və təcrübə məsələlərin həlli çün anlayışların tətbiq edilməsi

Anlayışların hansı yollarla təqdim edilməsi və formalaşdırılması şagirdlərin mövzunu düzgün mənimsəməsi üçün vacib tələblərdəndir. Coğrafi anlayışların tədrisi induktiv və

deduktiv yollarla aparıla bilər. İnduktiv yolla anlayışların formalaşması xüsusidən ümumiyyə doğru, məsələn, Missisipi çayı xüsusi bir obyektidir. Onun əsasında çayın yatağı, çayın qolları, mənbəyi, mənsəbi, su sərfi kimi anlayışlar nəticəsində sonda çay anlayışı formalaşır. Deduktiv formada isə anlayışlar induktivdən fərqli olaraq ümumidən xüsusiyyə doğru formalaşır. Anlayışın mənimsənilməsini bir sıra mərhələlərlə yerinə yetirmək olar:

- Birinci mərhələ: anlayışın əsas əlamətlərinə aid bilikləri təyin etmək (məsələn, okeana aid olan əlamətlərin söylənilməsi);
- İkinci mərhələ: öyrənilən anlayışı digər mövzunun öyrənilməsi zamanı tətbiq etməklə (məsələn, okean anlayışının digər mövzularda istifadə edilməsi);
- Üçüncü mərhələ: mənimsənilmiş anlayışları müəyyən sistemə gətirməklə (məsələn, okeanları hər hansı xüsusiyyətinə görə qruplaşdırmaqla);
- Dördüncü mərhələ: coğrafi qanunauyğunluqları müəyyən etmək üçün anlayışdan istifadə etməklə (məsələn, okeana aid olan qanunauyğunluqlar söylənilməklə).

Coğrafi anlayışların formalaşdırılması üçün izahlı-əyani və reproduktiv üsullardan da istifadə olunur. Lakin şagirdlər axtarış və tədqiqat üsullarından istifadə etdikdə daha yaxşı nəticəyə nail ola bilər. Məsələn, şagirdlər “Torpaq” anlayışı öz tədqiqatlarına əsasən ifadə edə bilərlər. Lakin “horst” və “qraben” anlayışlarını müəllimin izahı ilə anlama bilərlər.

Həcminə görə ümumi anlayışlar iki qrupa ayrılırlar:

Geniş həcmli – özündə bir neçə anlayışı birləşdirir, onların daxilində bir neçə anlayış olur. Məsələn, fiziki rayonlaşdırma, iqlim və s.

Dar həcmli – yalnız bir məfumu əks etdirir. Məsələn, paralel, meridian, plan, xəritə və s. Xüsusi və ya fərdi anlayışlar coğrafi adları əks etdirir. Məsələn, Alp, Turan, Volqa və s. Bəzi xüsusi anlayışlar isə ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Məsələn, Avropanın iqlimi, Afrikanın təbii zonaları və s.

Ədəbiyyat

1. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013. 368 s.
2. Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: EMK, 2011. 492 s.
3. Səmədova F. Coğrafiya fənni şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir // Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, №6. Bakı: 2017. s. 143-145.
4. www.kurikulum.az
5. www.tehsiljurnali.az